

KOVÁCS ESZTER

Az utazás szerepe és kritikája Diderot műveiben

Az utazás gyakran és változatos formában jelenik meg Denis Diderot műveiben: Diderot szerepe kiemelkedő abban az áramlatban, mely kritikus az utazásokkal és az utazási irodalommal szemben. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az utazást érintő gondolatok hogyan jelennek meg a Diderot-szövegekben, hogyan viszonyul a filozófus a korára jellemző utazási formákhoz, az utazáshoz kapcsolódó filozófiai kérdésfelvetésekhez.

A 16. századi földrajzi felfedezéseket számos expedíció követi, a tudományos felfedező utak, a gyarmatosítás, a kereskedelmi kapcsolatok egyre nagyobb területet érintenek. Az európai hatalmak terjeszkedése egy sajátos újkori mobilitást hoz létre, mely egyre több európaít vezet távoli vidékekre. A francia felvilágosodás korának reagálnia kell, és reagálni is kíván ezekre a jelenségekre. A fő kérdés az utazások haszna, hasznossága, illetve az útleírások szavahihetősége. A filozófusok nagy olvasói az utazásoknak és útleírás-gyűjteményeknek, főképp a Prévost abbé által szerkesztett *Az utazások egyetemes történetének* (*Histoire générale des voyages*) és a jezsuita misszionáriusok leveleinek (*Lettres édifiantes et curieuses*). A gyarmatosító hatalmak háborúi, a gyarmatosítás árnyoldalai azonban egyre több kétséget keltenek az európai terjeszkedés joga felől. A francia felvilágosodás ezért az utazási irodalom racionális kritikáját próbálja megteremteni, bár ez a kritika nem mentes a régi és új előítéletektől. A filozófusok pontos és tárgyilagos adatokat várnak az utazóktól, hogy rendszerbe foglalhassák az új információkat, kritikus szemlélettel olvassák az útleírásokat, rangsorolják őket, egyes szerzőket támadnak, másokat rehabilitálnak, ám a dicséret és elmarasztalások nem mindig objektívek.

Az utazási irodalom kérdése ismeretelméleti, és az ismeret természete maga is új. A természettudományok továbblépése függ az utazási irodalomtól, a tudósok egyre pontosabb leírásokat követelnek, többnyire maguk is útra kelnek.¹ Az antropológia ekkor válik önálló tudománnyá, bár maga a szó még nem létezik. A filozófusok az embert öt földrészen szeretnék megismerni², de bízhatnak-e az utazók leírásaiban? A forráskritika tehát bármilyen antropológiai gondolkodás feltétele. A dicséret vagy kárhoztatás azonban gyakran függ az utazó nemzetiségétől, a megfigyelő szemszögétől – a kereskedő, katona vagy

¹ A század második felének kiemelkedő tudományos utazásai között említhetjük a La Condamine által vezetett amazonasi expedíciót, Maupertuis útját Lappföldre vagy Chappe d'Auteroche útját Szibériába.

² Az ausztrál földrész létezését még felfedezése előtt elméletileg igazolják, a legátfogóbb mű de Brosse bíró *A déli földtekén tett hajózások története* (*Histoire des navigations aux terres australes*) című könyve.

misszionárius eleve gyanús informátor – és az újabb útleírásokat pontosabbnak tekintik, feltételezve, hogy szerzőjük tanultabb és felvilágosultabb, mint elődei.³ Paradox módon az első antropológusok nem a terepen végzik munkájukat, bár az utazóktól alaposabb megfigyeléseket várnának. De, mint ahogy azt Michèle Duchet meggyőzően igazolta, a filozófusok embertani írásai sokat köszönhetnek az utazási irodalomnak, még akkor is, ha az ismeretek, melyekkel dolgoznak, igen hiányosak⁴, és így kiéleződik az utazók „meséit” érintő vita.

Diderot szkeptikus álláspontja kivételes a korszak szerzői között, mégsem teljesen új, hiszen visszanyúl az utazások hasznosságát megkérdőjelező régebbi gondolatokhoz. Az európai gondolkodást valóban áthatja két nagy irányzat: az egyik értékeli az utazást, a másik kritikus szemben. Érveket és ellenérveket már az antik szerzők is felsorakoztatnak, a vita azonban új erőre kap a 17–18. században. Daniel Roche szerint az utazás hasznáról vagy hiábavalóságáról összeütköző nézetek az újkori kultúra egyik alapvető filozófiai kérdését követik: állandónak és mozdulatlanak tekintjük a világot vagy változónak, nyitottnak és nomádnak.⁵

Az *Enciklopédia* „Utazás” és „Utazók” szócikkei híven tükrözik a korszak két ellentétes nézőpontját. A szerző Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* nagy műveltségű munkatársa, aki azonban főleg az elterjedt ismereteket foglalja össze, és nem bocsátkozik eredeti fejtegetésekbe. Az első szócikk az utazás nevelő, formáló hatását hangsúlyozza néhány a humanizmus és a 17. század óta továbbélő gondolatot emelve ki, mint például az utazás előnye az elméleti képzéssel szemben, az erkölcsök és szokások tanulmányozásának fontossága, az utazás szerepe a szilárd ítélőképesség megszerzésében.⁶ Jaucourt a nevelő célzatú utazást „Európa civilizált országaira” szűkíti, és mindenek előtt egy itáliai körutat ajánl. A cikkelyben nem található az utazás hasznosságával szembeni kétely, egyértelműen az utazások pozitív hatását hangsúlyozó hagyományt követi. A felfedező utak, távoli országok vagy ismeretlen népek leírásai azonban más megítélés alá esnek. Az „Utazók” szócikk gyanakvásra int az útleírásokkal szemben, hiszen szerzőik gyakran hűtlenek a valósághoz, vagy szándékosan ferdítik el a látottakat, ha egyáltalán volt alkalmuk látni, amiről írnak. A szócikk szerint a fennmaradó vagy szaporodó tévedések oka az, hogy az útleírók a korábban megjelent leírásokból vesznek át.⁷ Jaucourt azonban nem a szándékos megtévesztést veti az utazók szemére, hanem a források és másodkézből kapott információk nem megfelelő használatát. A korszak indokolja ezt a figyelmeztetést, hiszen az utazási irodalomhoz köthető rengeteg publikáció az útleírások fordítását, másolását, rövidített átvételeit sőt hamisítását szaporítja. A két szócikk arra is rámutat, hogy milyen általánossá vált gondolatokkal kell vitába szállnia, azokat továbbgondolnia, árnyalni annak, aki az utazókról, az utazásról újat akar mondani.

³ Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, François Maspero, 1971, 95–101.

⁴ Uo., 25.

⁵ Daniel Roche, *Humeurs vagabondes, De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*, Paris, Fayard, 2003, 59–60.

⁶ *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, XVII. köt., Neufchâtel, 1765, 477.

⁷ Uo., 477.

Diderot maga nem nagy utazó, de olvasója az utazási irodalomnak, mint a korabeli művelt értelmiség. Gyakran fel is használja az útleírásokat, hol hivatkozva rájuk, hol hivatkozás nélkül, az *Enciklopédia* szócikkeiben, a politikai tárgyú szövegekben vagy Raynal abbé *A két India története* (*Histoire des deux Indes*) című gyarmatosítás-történetéhez írt munkáiban. Ám mindig gyanakvó ezekkel a forrásokkal szemben, melyek szerinte aligha adhatnak megbízható ismeretet az emberi társadalmakról, még akkor sem, ha bizonyos távoli közösségekről egyáltalán nem áll rendelkezésre más információ. Ez a gyanakvás nem szűnik, sőt egyre világosabb és kidolgozottabb lesz az évek során, a korai filozófiai szövegektől kezdve a késői politikai művekig. Diderot mindamellett soha nem tudja függetleníteni magát az utazásoktól, melyek a történeti és filozófiai tudás fontos forrásai, és az utazás irodalmi felhasználása is változatos műveiben, regénytémaként és regényformaként.

Diderot a legkülönbözőbb műveiben tér vissza az utazáshoz. Ez a módszer jellemző rá, hiszen gyakran alapozza ugyanazokra a fogalmakra fiktív és filozófiai, esztétikai és politikai szövegeit. A *Fecsegő csecsebecsék* (*Les Bijoux indiscrets*) két fejezete a földrajzi felfedezéseket teszi nevetségessé, két fejezete az európai körutat. A *Mindenmindegy Jakab és gazdája* (*Jacques le Fataliste et son maître*) a szereplők utazását az antiregény megalkotásához használja: a narrátor elutasítja azt a túl könnyűnek ígérkező lehetőséget, hogy a szereplők utazására építse a regénycselekményt, és csúfot úz az olvasó erre irányuló elvárásaiból. *A két India történetéhez* írt részek az utazás és filozófia viszonyának legszemléletesebb példáját adják Diderot életművében.⁸

Az utazás, mely egyszerre kísértés, kihívás és a fikción keresztül lehetőség az 1774-es oroszországi út után végleg bezárkózó filozófus számára, három fő formában jelenik meg Diderot műveiben. Elsőként mint egy történelmi jelenség; ide tartozik minden utazási forma, melyről Diderot gondolkodik: felfedező utak, tudományos expedíciók, európai körút, diplomáciai vagy tanulmányutak. Másodszor, mint ismeretforrás; ez a kategória természetesen szorosan kötődik az elsőhöz, hiszen az utazási hullámból születő szövegeket tanulmányozza. Végül, mint fiktív utazás; ide értendő *A Szkeptikus sétája* (*La Promenade du Sceptique*), az 1767-es *Szalon* (*Salon de 1767*) Joseph Vernet képeihez kapcsolódó elképzelt utazása, az *Adalék Bougainville utazásához* (*Supplément au Voyage de Bougainville*) fiktív szigete vagy a *Mindenmindegy Jakab* anti-utazása. A három csoport természetesen szervesen összefonódik: legjobb példa erre az *Adalék Bougainville utazásához*, mely reakció Bougainville 1771-ben megjelenő *Világkörüli utazására* (*Voyage autour du monde*), egy filozófiai dialógusba épített utópia, tehát elképzelt utazás, és az utazók „meséinek” megvitatása – hihetünk-e a tahiti idillben?

A 18. század mélyen hisz az utazás nevelő hatásában. A legfontosabb kulturális hagyomány az európai körút, melynek Montaigne és Francis Bacon gondolatai elméleti alapot is adnak. Az európai utazás tehát a nevelés és művelődés kérdéséhez kötődik. Rousseau-val

⁸ Raynal abbé 10 kötetes munkájában a kereskedelem és a gyarmatosítás történetét akarja megírni az első felfedezésektől kezdve a kiadás előtti utolsó eseményekig. Ehhez a vállalkozáshoz természetesen több segítőtársat is keres, akik közül Diderot az, akitől műve számára filozófiai koncepciót remél. A kortársak sejtették, hogy Diderot áll egyes részek háttérében, de pontosan nem tudhatták, mennyiben járult hozzá *A két India történetéhez*. Lásd Michèle Duchet, *Diderot et l'Histoire des deux Indes ou l'Écriture Fragmentaire*, Paris, Nizet, 1978.

ellentétben Diderot nem ír átfogó értekezést a nevelésről, hiszen a *Tervezet egy egyetemről* (*Plan d'une université*) Nagy Katalin megrendelésére készül, Diderot személyesen a cárnőnek és nem publikálásra szánja. Nem tudhatjuk tehát, szerepet kapott volna-e az utazás egy ilyen jellegű munkában. Azt azonban leszögezhetjük, hogy Diderot a pedagógiai utazással szemben feltételeket támaszt, és az összehasonlító célú körutat elsősorban a nemzetek, kormányzási rendszerek és törvények tanulmányozásában, az itáliai tanulmányutat a művészek képzésében tartja fontosnak.

Itália, a szépművészetek kedvelőinek fő úti célja, Diderot-t is vonzza, akárcsak kortársait. Bizonyos mértékben csodálja ezt az országot, hiszen az antik szerzőkön nevelkedett, mélyen érdekli a festészet, és foglalkoztatja az ókori Róma nagysága és a későbbi hanyatlás közötti látványos ellentét, de lemond arról, hogy oda utazzon. Róma az Egyház központja, Diderot emiatt ellenszenvvel viseltetik iránta, és néhány itáliai városállam, mint Velence, politikai berendezkedését kemény kritikával illeti. Diderot tehát még fiatalon lemond az itáliai utazásról, de többször kitér arra, hogy ez a tapasztalat feltétlenül szükséges a művészeknek. Az itáliai útleírások esztétikai gondolataira is hatással vannak, bár többnyire sok hiányosságot vet az utazók szemére⁹, és úgy gondolja, hogy a könyvek nem pótolhatják az igazi tapasztalatokat. A művészetek kedvelőinek egy rövid itáliai körutat tanácsol¹⁰ – ez általánosan elterjedt gondolat ebben a korban – de a művészeketől hosszabb és alaposabb tanulmányutat várna el.

Míg a művészet szerelmeseinek Itáliába kell menniük, a politikai kérdésfeltevés az angliai utazáshoz kapcsolódik. Diderot mégis távolságtartó az angliai tapasztalatokkal szemben, és gyakran élcelődik oda utazó barátain. Megbízik viszont d'Holbach báró véleményében, és úti beszámolójából a következő gondolatokat emeli ki: Angliában a vagyon ugyanolyan egyenlőtlenül oszlik el, mint Franciaországban, bár a papok is hozzájárulnak a közterhekhez, a királyi udvar parancsolni próbál a politikának, nincs közoktatás, a munkaerő drága, az élet szomorú, a tehetősebbek a játék vagy az utazás szenvedélyének áldoznak.¹¹ Diderot úgy gondolja, hogy a parlament nem képviseli ténylegesen a népet, mert a jog, hogy a nevében beszéljen eladható és megvehető. Hogyan értelmezzük a negatív képet? A francia felvilágosodás példaként kezelte Angliát, mégsem tehetjük abszolút politikai modellé, és ezt az utazóknak is fel kellene ismerniük, vonja le a következtetést Diderot.

Diderot gyakran az utazó személyét támadva fejezi ki kételkedését az utazással szemben. Kezdetben a következő fő érveket sorakoztatja fel ebben a visszautasításban: az utazás mint életforma nem teszi lehetővé a szoros kötődést a családhoz és barátokhoz, elvesztegeti a tehetséget, a nevelő szándék hatástalan, az úti beszámolók pedig megbízhatatlanok. Később egyre több új érv jelenik meg az utazást megkérdőjelező passzusokban, a túl hosszú távolléttől való óvakodásban: az utazás mindig nyugtalanság, amely nemcsak az egyénre, de a társadalomra is veszélyes, mert az utazó elveszítheti önkontrollját, az elnyomó gyarmati politikát szolgálja ki, és téves szemléletet vetíthet a történelemre.

⁹ Diderot olvasmányai közül sem a művész Charles-Nicolas Cochin-t, sem az archeológus Fourgeroux de Bondaroi-t nem méltatja igazán. Manlio D. Busnelli, *Diderot et l'Italie, Reflets de vie et de culture italiennes dans la pensée de Diderot*, Paris, 1925, újra kiad. Genève, Slatkine Reprints, 1970, 15–16.

¹⁰ Diderot, *Correspondance*, in *Œuvres*, V. köt., Paris, Robert Laffont, 1997, 817.

¹¹ Uo., 535.

Diderot tehát nem csupán az utazással szemben szkeptikus, hanem nagyon lesújtó véleményről alkot a „hivatásos utazóról”. A hivatásos utazó több kontextusban is erkölcstelen, zaklatott lényként jelenik meg, aki közömbös hazája iránt és haszontalan az emberiség számára. A filozófus alakjának ellentéte, szétszórta, káros energia hajtja, sőt, hazudni kényszerül, hogy vívmányaival, felfedezéseivel igazolja magát mások előtt. Ennek az életformának az ábrázolása keveset változik az idők során, bár nem egyszerű érzelmi elutasításról van szó. A legfontosabb ellenvetés az, hogy az állandó mozgásban töltött élet ritkán egyeztethető össze a pontos megfigyelés képességével, így az utazó azért téveszti meg olvasóit, mert saját maga is téved.

Nem véletlen, hogy az egyetlen utazási forma, melyet Diderot valóban értékelt, a tudatos és gondosan felépített hosszabb tartózkodás a vizsgálandó országban: a *Hollandiai utazás (Voyage en Hollande)* „Bevezetője”, a *Feljegyzések Katalin cárnőnek (Mélanges pour Catherine II)* „Őfelsége fiának neveltetéséről” című esszéje egyaránt az alkotó életkort megelőző, alaposan előkészített hosszabb utazást javasolnak, melyet a tudás elmélyítése és többszemponútú ellenőrzéséig kell folytatni.

A folyamatos utazás tudatos elutasítása először egy Sophie Volland-hoz írt 1759-es levélben jelenik meg.¹² Diderot szülővárosába, Langres-ba megy édesapja halála után; terhére van a szülőház nyomasztó emléke, Sophie-tól is hosszabb ideje távol van, újra a tudtára akarja adni, hogy mindkettőjüknek Párizsban lenne a helye. Az utazás elutasítása nem is tűnik mély meggyőződésnek, inkább csak saját érzelmeit fejezi ki vele. Ugyanez a gondolat azonban újra megjelenik egy később született levélben, Hoop apóval kapcsolatban. Kiről is van szó? Valójában keveset tudunk róla, alig többet, mint ami Diderot leveleiből kiderül.¹³ Skót származású, d'Holbach báró vidéki kastélyának törzsvendége, Diderot szívesen keresi a társaságát, őt faggatja az angol parlamentarizmus felől, és tőle hall először a spleenről, és arról, hogy az ismeretlen eredetű melankólia elől menekülve bejárta a világot. Számos történetet gyűjt össze a „melankolikus skóttól”, és valószínűleg Hoop apó az első modell az energikus de zaklatott utazó figurájához, melyet élete utolsó éveiben, Raynal abbé *A két India története* című munkájában bont majd ki, bizonyítva, hogy az egész gyarmatosítás félresiklott törekvések eredménye. 1760-ban azonban még csak egy eredeti alak, akiről be kell számolnia Sophie-nak. Az utazás egyszerre volt tapasztalás és illúzióvesztés Hoop apó számára, Diderot azonban továbbra sem szánna ilyesmire magát.

A tanulmányok után az utazás következett, ami még inkább tetszett neki. Még ebben a korban is utazna. Ami engem illet, nem értek egyet azzal, hogy elhagyjuk hazánkat, csak tizen-nyolc és huszonkét éves kor között. Egy fiatalembernek a saját szemével kell látnia, hogy mindenhol van bátorság, tehetség, bölcsesség és igyekezet, azért, hogy megszabaduljon attól az előítéllettől, hogy máshol, mint hazájában, minden rossz. Ha ez az idő eltelt, feleségének, gyermekeinek, honfitársainak, barátainak, a leggyengédebb kapcsolatoknak kell szentelnie magát. Márpedig ehhez letelepedett élet szükséges. Utazással tölteni az életet olyan, mintha valaki reggeltől estig azzal foglalkozna, hogy a padlásról a pincébe menjen, a pincéből a pad-

¹² Uo., 147.

¹³ Lásd Charles Dédeyan, *L'Angleterre dans la pensée de Diderot*, Paris, Centre de Documentation Universitaire, 1957–1958, 57–64.

lásra, mindent megvizsgálva, ami a lakhelyét ékíti, de egy pillanatra sem ülne le azok mellé, akik együtt lakják vele.¹⁴

Diderot szerint az utazásnak van ugyan pedagógiai haszna, méghozzá az, hogy szélesíti a fiatalember látókörét, eloszlatja az előítéleteket, és megerősíti az ítélőképességet, ám ha ezek a feltételek teljesültek, akkor már csak kárára van a családi és társas kapcsolatoknak. Az utazás egyszeri tevékenység, melynek a tanulás utolsó fázisát kell alkotnia, Diderot ebben a tekintetben ugyanazt gondolja, mint Rousseau Emil neveléséről.

Ugyanez a megközelítés radikálisan új irányt vesz az 1767-es *Szalon* egy bekezdésében. Diderot itt vezeti be először az utazás értelmezésébe az energia és nyugalanság fogalmát.¹⁵ A kapcsolódó néhány oldal egy kitérő mellett Hubert Robert képeit kommentálná. Mint a szövegből kiderül, Diderot eredetileg úgy gondolta, hogy egy elképzelt itáliai utazásba illesztené be az ókori romokat ábrázoló tájképek bemutatását. Elő is veszi Jérémie Richard abbé művét – *Itália történeti és kritikai leírása (Description historique et critique de l'Italie, 1766)* – ám a munkát középszerűnek találja, így elveti az ötletet, és hevesen kirohan az utazók ellen.

Szép dolog, barátom, az utazás. De aki egész életén át a földgolyón bolyong, bizonyára elvesztette apját, anyját, gyermekeit és testvéreit, vagy soha nem is volt neki. Mit mondana egy hatalmas palota birtokosáról, aki arra használja egész életét, hogy a pincétől a padlásig és a padlástól a pincéig járjon, ahelyett, hogy nyugodtan leülne családjá körében. Ez az utazó képe. Ennek az embernek nincs erkölce, vagy olyan nyugalanság gyötri, mely akarata ellenére ragadja el.¹⁶

Figyelemre érdemes, hogy Montaigne használja a nyugalanság és bizonytalanság fogalmát az utazással kapcsolatban. Bár az utazás hasznos feladat és valódi iskola, a „Hiúságról” című esszéjében arról ír, hogy az újdonság által nyújtott öröm is nagyrészt hiúság, az utazási vágyat az új és ismeretlen dolgok iránti kíváncsiság táplálja, vagy éppen az állhatatlanság.¹⁷ Montaigne a pihenés és mozgás egyensúlyát tartja helyesnek, beismeri, hogy a keresés gyakran hiábavaló¹⁸, és hogy az élet, akár az utazás „saját lényegénél fogva tökéletlen és rendetlen tevékenység”.¹⁹

Diderot nagyon határozottan épít a nyugalanságra, mely hatalmába keríti az útnak indulót. A Sophie-hoz írt levelekben az utazó egyszerűen csak nem képes megtalálni a boldogságot a baráti és szerelmi kötelékekben. Az 1767-es *Szalontól* kezdve már immoralis lény, káros energia hajtja, hogy újra útra keljen, és nem képes legyőzni az indulatot, mely felemészti. Diderot legjobban élete utolsó éveiben, *A két India történetéhez* írt fejezetekben kárhoztatja az utazó alakját. Nem véletlen ez, hiszen a gyarmatosítás története szorosan kötődik a felfedező utakhoz. Valójában a gyarmatosító hatalmak korrupciójának

¹⁴ *Correspondance*, 249.

¹⁵ Diderot filozófiájának kulcsfogalma az energia. Erről a kérdéstről lásd Jacques Chouillet monográfiáját, *Diderot, poète de l'énergie*, Paris, PUF, 1984.

¹⁶ *Salon de 1767*, in Diderot, *Œuvres complètes*, XVI. köt., Paris, Hermann, 1990, 325. Diderot Friedrich Melchior Grimmhez, az *Irodalmi Levelezés (Correspondance littéraire)* szerkesztőjéhez intézi sorait.

¹⁷ Montaigne, „A hiúságról”, in *Esszék*, III. könyv, ford. Csordás Gábor, Pécs, Jelenkor, 2003, 252.

¹⁸ Uo., 232.

¹⁹ Uo., 252.

okait keresi, márpedig az utazó az ő szolgálatukban áll. Az utazási kedvet az emberi lélek szeszélyei és megpróbáltatásai magyarázzák, és az állandó utazás a félresiklott és ártalmas energia megnyilvánulása.

Engedtesse meg, hogy kimondjam, nincs erkölcstelenebb hivatás, mint az utazóé. A hivatásos utazó egy hatalmas birtok tulajdonosára hasonlít, aki, ahelyett, hogy leülne felesége mellé, gyermekei között, arra használja egész életét, hogy lakhelyét járja. Az önkényuralom, a bűn, az ambíció, a nyomor, a kíváncsiság, a lélek ki tudja milyen nyugtalansága, a vágy, hogy lássunk és megismerjünk, az unalom, az elkopott boldogság undora hazájuktól messzire vitte, és minden időben messzire viszi az embereket.²⁰

A hivatásos utazó *A két India története* kontextusában a felfedezőket, kereskedőket, katonákat és gyarmati kiküldötteket foglalja magába, és az ő ítéletük megelőzi a gyarmati politika kárhoztatását. Diderot nem rangsorolja azokat az okokat, melyek indulásra késztetnek, és helyenként ellentétes konnotációjú fogalmakat állít egymás mellé, mint kíváncsiság és undor, vágy a megismerésre és unalom. A *Szalon* idézett részletében is beszélt az emberi lélekben rejlő nyugtalanságról. *A két India történetében* már a hajtóerő átalakult formáiról tesz említést, melyek a gyarmati történelem kevésbé dicső pillanataiért is felelősek lehetnek.

Az utazó személyének bírálata együtt jár az útleírások kritikájával. A széttört identitás, a bolyongás nem teszi képessé az utazókat arra, hogy megbízható tudással szolgáljanak, ami eleve hiteltelenné teszi a beszámolókat. A történetíró mégis kénytelen a korai és későbbi útleírásokhoz fordulni, ha az Újvilág sorsát vizsgálja, azonban nem válhat a tévedések és ferdítések áldozatává. Még saját magát is gyanúba kell fognia, hiszen a történetíró hazájához és korához tartozik, igazolnia kell hazája történelmét, és hordozza korának előítéleteit. Ezért vezeti be Diderot a filozófus történetíró fogalmát, aki *A két India történetében* megjelenő metadiskurzus kulcsfigurájává válik. A filozófus történetírónak minden információt a ráció és erény szűrőjén kell átengednie: csak azt fogadhatja el, aminek igazságáról meggyőződött, és csak olyan nézetet vehet védelmébe, amely az emberiség javát szolgálja. Használhatja tehát az utazási irodalmat, de csak ha önmagában is tudatosítja, hogy felül kell vizsgálnia a forrásokat, melyek soha nem teljesen megbízhatóak.

A tudatlanság vagy a rosszhiszeműség minden útleírást megront. A politika csak a nézetei szerint lát; a kereskedelem csak az érdekei szerint. Egyedül a filozófus tud kételkedni; csak ő hallgat, ha nem lát tisztán; csak ő mondja az igazat, ha beszédre szánja el magát. Milyen jutalom lenne elég értékes számára ahhoz, hogy becsapja embertársait és lemondjon jellemeről?²¹

Az útleíró tehát informátor, de Diderot elvitatja tőle azt a jogot, hogy ítéletet mondjon az Újvilágban történetekről. Az olvasó is jobban teszi, ha nem bízva rá magát, és nem követi színes, sokszor meglepő de talán téves vagy megtévesztő leírásait.

Diderot ugyan egész életművében elítéli a hivatásos utazót, de nagyra becsüli egyes tudós utazókat, mint például Anquetil-Duperron. Anquetil-Duperron orientalista, aki többször is hosszabb időt tölt Indiában, hogy a francia királyi könyvtár számára megtalálja és

²⁰ Raynal, *Histoire philosophique et politique de l'Etablissement et du Commerce des Européens dans les deux Indes*, Genève, 1781, V. könyv, 19. fejt., 119–120.

²¹ V. könyv, 32. fejt., 202.

lefordítsa a hindu szent szövegek kéziratait. Diderot felhasználja 1762-ben megjelenő utleírását az *Enciklopédia „Zend Avesta”* szócikkéhez, melynek a Zoroaszter tanításait bemutató szócikket kell kiegészítenie és pontosítania. A tudóst úgy mutatja be a szócikk elején, mint egy kivételes utazót, aki nem a haszontalan tévelygésnek szenteli magát:

Míg mások tengereken kelnek át, feláldozzák nyugalmukat, szüleik, barátaik és honfitársaik társaságát, és kockára teszik életüket, azért, hogy a tengeren túl keressék a gazdagságot, szép dolog látni egy embert, aki saját és társai tudásáért elfelejti ezeket az előnyöket, bár ugyanazoknak a veszélyeknek teszi ki magát. Ez az ember Anquetil.²²

Diderot 1767-ben már árnyaltabban látja ezt a kérdést. A tudós utazó is nyugtalan lélek, de felesleges energiái a jó felé fordítják, és nem keríti hatalmába sem a kegyetlenség, sem a kapzsiság a másik földrészen. Diderot azonban azt is hozzáteszi, hogy ilyen tanulmányoknak csak jómódú társadalom tagja szentelheti magát.

Ha egy emberből hiányzik a tétlenség, de túl sok benne az energia, ezt a lényt mintha a törzsénél ragadná meg valami, és egy vészüzletett erő az Egyenlítőhöz vagy a Sarkvidékre veti. Ez Anquetil, aki Indosztán legmélyére megy, hogy a brahman szent nyelvét tanulmányozza. Íme a szarvas, melyet kifulladásig üldözött volna, ha a természetben marad.²³

Az utazó alakja nem csak mások esetében kétes. Diderot, ha utazni kényszerül, saját magát is enyhe öniróniával szemléli. Kritikája nem veszít erejéből az 1773–74-es hollandiai és oroszországi utazás alatt sem. Leveleiben nem is ír hosszan Hágáról, a hazaérkezésre ígéri a részletes beszámolót. Ha mégis tapasztalatairól beszél, akkor előtte szabadkozik. Oroszországból hazatérve így ír Mme Neckernek:

Sok utat megtettem, és sok várost láttam; hát ennyi közös van bennem Odüsszeusszal és a többi futárral. Ami az emberek szokásait illeti, ez olyan tanulmány, melytől hamar megcsömmöröttem. Hosszú ideig kell maradni, hogy csak egy kicsit is pontosan megismerjük a legheköznapiabb dolgokat; és az utazó, aki minden keréggördülésnél feljegyez valamit, nem is sejti, hogy egy hazugságot ír le; mégis ezt teszi.²⁴

Az utazás tehát megismerés nélküli állandó mozgás, és nem gazdagít lelkileg sem. Az utazó másképp érzékeli a látottakat, mint az ott élő, így a papírra vetett jegyzetek csak a legkülső felszínt érintik. A szokások tanulmányozásától éppen azért veszt el a kedvét Diderot, mert nem vetheti bele magát kellő alaposséggel, bár a Mme Neckernek írt sorok oroszországi csalódását is híven tükrözik.

Diderot az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* (*Essai sur les règnes de Claude et de Néron*) című művében idézi fel utoljára az utazást, mint életformát. Seneca *Erkölcsei leveleivel* folytat dialógust a második könyv első felében, és itt kanyarodik vissza régi gondolatához. Bár maga a római filozófus is szkeptikus az utazásokkal szemben – a 28. levél szerint az utazás nem győzi le a melankóliát és beteg lélekkel nem szabad utazni²⁵, a 104. levél szerint az utazás nem ad bölcsességet, nem tanít semmilyen mesterségre, nem újí el

²² „Zend Avesta”, in Diderot, *Œuvres complètes*, VIII. köt., Paris, Hermann, 1976, 447.

²³ *Salon de 1767*, 325–326.

²⁴ *Correspondance*, 1251.

²⁵ Seneca, *Erkölcsei levelek*, XXVIII., ford. Kurcz Ágnes, in *Seneca prózai művei*, I. köt., Budapest, Szénzár Kiadó, 2002, 177–178.

a lélek bajait, nem oszlatja el a téveszméket, nem tesz jobba vagy egészségesebbé²⁶ – Seneca szerint mégis az ember természetétől fogva hajlamos az utazásra, amivel Diderot nem ért egyet. Utolsó éveiben is foglalkoztatja a folytonos utazás romboló hatása. Az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* egyik passzusában erre a csábítására tér ki.

Az embernek természetes hajlama, hogy utazzon. – Én nem hiszem ezt; ez a maxima egyaránt ellentmond a filozófusoknak és a költőknek, akik egyhangúan elismerték és méltatták a szülőföld vonzerejét. [...] A szülőföld távoli vidékekről is visszahív, ahova az érdek nem vihetett egy embert anélkül, hogy ki ne tépje apja, anyja, testvérei, hitvese, gyermekei, honfitársai karjai közül: többször is visszafordul, a szeme könnyben úszik, és a távolodó parton álló város felé emeli karjait.²⁷

Diderot számára a vándorlás majdnem száműzetés. Minél inkább kényszerítő az ok, mely indulásra sarkall, annál több eltorzult érzelem és tett születhet belőle. Az érzelmileg telített kép egyben a *Szalonok* világát is felidézi: Diderot gyakran kommentálta a hajót és a partot elszakító tenger, az egymás felé nyújtott karok, az arcon kirajzolódó félelem vagy remény szerepét Joseph Vernet vihart ábrázoló festményein.

Mi lehet mégis az utazás haszna Diderot számára? Az utazási irodalomhoz mindig kettős szempontból közelít – nézeteiben kíváncsiság és kritikus álláspont keveredik – és gyakran értelmezi szabadon a leírásokat. Az útleírások egyrészt adatforrásként szolgálnak, ebből a szempontból Diderot szerint nem bízhatunk bennük, bár nem lehet nélkülözni őket. Másrészt kiindulópontot szolgáltatnak az elmélkedéshez, ebből a szempontból pedig nem a valóságtartalmuk számít. Diderot az *Adalék Bougainville utazásához* kapcsán nem abban a vitában akar részt venni, hogy Tahiti valóban a földi boldogság szigete-e, hanem az érdekli, hogy egy más normákon alapuló társadalom felhívhatja-e olvasói figyelmét arra, hogy az európai civilizációban a természeti, civil és egyházi törvények egymásnak ellentmondóan összekeveredtek.

A valóságtartalom kérdése ennek ellenére jelentős marad. A távoli, elszigetelt vagy kévéssé ismert országok és civilizációk leírása közvetlenül az ismeret problémaköréhez köthető. Hogyan vizsgálható, hogyan írható le az, ami alapvetően idegen az utazó számára? Hogyan ismerhetjük meg a másikat, ha az első kísértés saját magunk felismerése vagy a különböző elutasítása? A földrajzi felfedezések, az azokat követő expedíciók a világ birtokba vételéhez kötődnek, fizikai és szellemi értelemben is. A filozófusnak is utaznia kellene, és ebben Diderot és Rousseau egyetértenek. Rousseau arra a következtetésre jut az *Értekezés az emberek közti egyenlőtlenségről* című munkájában, hogy az ember megismerését nem lehet az utazási irodalomra alapozni, mert ehhez igazi filozófusoknak kellene utazniuk: Montesquieu, Buffon, Diderot, Duclos, d'Alembert vagy Condillac képességeivel rendelkező gondolkodóktól várná, hogy biztosabb ismereteket adjanak a távoli népekről.²⁸ Diderot is tesz hasonló kijelentést *A két India történetében*. A kitérőre az emberi ismeretek bizonytalan volta készíti, hiszen úgy tűnik, hogy az Újvilágot három évszázad alatt sem sikerült megismerni. Diderot élesen elkülöníti az utazó és a filozófus törekvéseit

²⁶ CIV. levél, ford. Kurcz Ágnes, uo., 517–518.

²⁷ *Essai sur les règnes de Claude et de Néron*, in Diderot, *Œuvres*, I. köt., Paris, Robert Laffont, 1994, 1200. A kiemelt sort Diderot Senecától idézi.

²⁸ Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité*, in *Œuvres politiques*, Paris, Bordas, 1989, 99.

és képességeit, és leszögezi, hogy filozófus utazók nélkül nem lehet alaposabb tudást szerezni. Az Újvilág a kérdéses passzusban úgy jelenik meg, mint a modern kor filozófusának legérdekesebb vizsgálati területe.

Csak egy új világ felfedezése adhatott táplálékot kíváncsiságunknak. Hatalmas megműveletlen föld, állati sorban tengődő emberiség, termés nélküli vidékek, gazdátlan kincsek, műveltség nélküli társadalmak, erkölcsök nélküli emberek: milyen érdekes és tanulságos lett volna egy ilyen látvány Locke, Buffon vagy Montesquieu számára! Milyen olvasmány lett volna oly meglepő, oly fennkölt, mint útjuk leírása!²⁹

Filozófus utazók azonban eddig nem voltak, Diderot pedig nem tartja elégnek a másik féltekéről készített elméleti fejtegetéseket. Valószínűleg Rousseau-t sem kíméli az megjegyzése, hogy ha az „elméletgyártók” sokáig otthon maradnak, elszalasztják a kedvező pillanatot, hogy a vad népeket, az ember megismerése szempontjából annyira fontos természet közeli állapotot megismerjék.³⁰

A 18. századot elsősorban nem az utazás által nyújtott öröm hanem a hasznosság kérdése foglalkoztatja. Diderot elmarasztalja az utazókat és az útleírásokat, mégis gondolkodik az utazás hasznos formáin. Egyetlen hosszabb útleírásának, a *Hollandiai utazás* „Bevezetője” („Préliminaire”) különösen érdekes ebből a szempontból, még akkor is, ha nem minden gondolata eredeti. Lawrence Bongie szerint ez az ünnepélyes előszó új értelmet nyer, ha figyelembe vesszük Diderot gyanakvását az útleírókkal szemben³¹; talán olvasóját figyelmezteti vagy éppen ellenkezőleg, csapdába csalja. Madeleine van Strien-Chardonneau szerint viszont Diderot gondolatai a korszak utazásról való gondolkodására jellemzőek.³² Igaz, hogy Diderot ugyanazt a dilemmát veti fel, melyet sok más előszó és bevezetés, vagyis hogy megfelelő előkészület és biztos ítélőképesség nélkül az utazók csak „hibákat és tévelygéseket”³³ hoznak haza útjukról, azonban eredeti szemszögből világítja meg a másoknál már előforduló elemeket akkor is, ha „Bevezető” az „utazás művészetének” hagyományát követi.

Az „utazás művészete” módszertani jellegű szövegeket foglal magába. Ennek az útleíráshoz kapcsolódó műfajnak a születését az utazási irodalom 17. században induló fellendülése váltja ki, és a későbbiekben hozzájárul poétikájának kialakításához.³⁴ Daniel Roche szerint az utazásról megjelenő első normatív írások valószínűleg a szóbeli hagyományt követik, és egyre több módszertani szöveg születik a 16. és 18. század között. Kez-

²⁹ VI. könyv, 1. fejj., 262.

³⁰ Diderot már 1772-ben, az *Irodalmi Levelezésben* megjelent *Politikai töredékekben*, melyeket *A két India történetéhez* használ fel, megemlíti kétségeit. Lásd *Fragments politiques*, Contributions à l'Histoire des deux Indes, in Diderot, *Œuvres*, III. köt., Paris, Robert Laffont, 1995, 595. Diderot a tiszta természeti állapotban (*état de nature*) nem hisz, ezért beszélhetünk inkább természet közeli állapotról.

³¹ Lawrence L. Bongie, „Diderot, the *Voyage en Hollande*... and Diderot”, in *Voltaire and his world : Studies presented to W. H. Barber*, Oxford, VF, 1985, 277–278.

³² Madeleine van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande : récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748–1795*, SVEC, n° 318, Oxford, VF, 1994, 161.

³³ Diderot, *Voyage en Hollande*, Paris, François Maspero, 1982 (La Découverte sorozat), 23.

³⁴ Normand Doiron, „L'art de voyager, Pour une définition du récit de voyage à l'époque classique”, *Poétique*, n° 73, 1988, 85–86.

detben általános szabályokat állítanak fel ahhoz, hogy az utazás, bármilyen célból is, hasznos lehessen. A 17. század moralistái azt hangsúlyozzák, hogy előkészület és elővigyázatosság nélkül utazni ártalmas lehet. Ebben a korban már leggyakrabban a tudós utazást veszik célba, de a szűk réteg számára kidolgozott speciális módszerek (például természet-tudományos expedíciók, politikai felmérések céljából történő utazások) a 18. században jelennek meg.³⁵

Diderot a humanizmus általános mintáját követi, hiszen az utazás, melyről a „Bevezetőben” beszél, egy tanult ember útja, és nem határoz meg szűk vizsgálati területet. A fő cél az, hogy széles közönséggel oszthassa meg pontos és hiteles ismereteit:

Ha ezekhez az előírásokhoz igazodik, melyhez még sok mást hozzátehetnénk, akkor hazájába visszatérve honfitársai nagy örömmel hallgatják majd, és elfelejtik a maga kedvéért a közmondást, mely úgy tartja, messziről jött ember azt mond, amit akar.³⁶

Diderot tanácsai az enciklopédista feladatának emlékét viselik magukon, vagyis arról van szó, hogy a lehető legtöbb pontos információt gyűjtsük össze viszonylag rövid idő alatt. Számos kérdésre keresi a választ a „Bevezetőben”, amely mindamellett igen rövid szöveg. Melyek a hasznos utazás feltételei? Milyennek kell lennie az utazónak? Milyen célokat követ, melyek a tanulmányozandó területek? Hogyan lehet globális felmérést végezni az adott országról?

Diderot először az utazó szükséges ismereteiről, ideális életkoráról, előzetes olvasmányairól beszél, kijelöli a célravezető magatartást, és figyelmeztet az elkerülendő csapdákra. Az utazó jó esetben fiatal, de már képzett ember, a „Bevezető” szerint főként a természettudományokban kell jártasnak lennie, ismernie kell hazája történetét, az idegen ország nyelvét pedig legalább értenie. Az utazó azonban nem filozófus (vagy legalábbis még nem az): feladata az alapos vizsgálat, pontos feljegyzések elvégzése, célravezető kérdések feltevése, és nem az elemzés vagy elmélet felállítása. Elsődleges erénye a megfigyelőképesség, mely Diderot szerint sokkal ritkább, mint olvasója gondolhatná, valamint a hidegvér és elfogulatlanság. Az utazás egyetlen szakasz egy hosszabb folyamatból, és túl korán felesleges vagy ártalmas lehet – „az utazó kora az legyen, amikor az ítélőképesség már kialakult”.³⁷ Diderot a felvilágosult utazás hagyományait követi, tehát főleg az ember és társadalom iránt érdeklődik. A táj önmagában nem is fontos, csak mint földrajzi adottság, mint az ott élők befolyásoló körülmény. Az ország arculatával összefüggő témák közül a jellem, a temperamentum, a szenvedélyek, erények, hibák és betegségek érdeklik.

Az utazó nem szakember, de a szakértők tudását kell keresnie. A „Bevezető” által javasolt módszer a megfelelően kiválasztott emberekkel folytatott irányított beszélgetés, így az utazó minél többet tudhat meg nagyon sokféle kérdésről. Ezzel a módszerrel átfogó ismeretet szerezhet a földrajzi adottságoktól kezdve a szokásokon át a törvényekig vagy művészetekig. Ezt a kutatást az adott országról korábban megjelent írásokban található információk ellenőrzése egészíti ki. Az utazó feladata tehát az, hogy kibővítse és felülvizsgálja előzetes ismereteit, munkája teljesen enciklopédikus szemléletű. Diderot azonban a helyszínen gyűjtött tanúságtételeket részesíti előnyben, tehát mégis az utazás személyes jelle-

³⁵ D. Roche, *Humeurs vagabondes*, 53–57. 75.

³⁶ *Voyage en Hollande*, 26.

³⁷ Uo., 23.

gét hangsúlyozza. Az uralkodó elv az összehasonlítás, ezért is fontos, hogy az utazó ismerje saját országát, ami egyszerre tájékozódási pont és személyes érdek.

Diderot elsősorban az elhamarkodott ítéletek és megtévesztő általánosítások ellen int óvatosságra: „Az egyik leggyakoribb hiba az, hogy bármiben az egyedi eseteket hisszük általánosan igaz tényeknek”.³⁸ Márpedig az utazó mindig egyedi esetekkel találkozik. Ezért nem lehet egy ország és nemzet alapos tanulmányozását egyetlen leírásra, egyetlen ottlétre alapozni. A szakemberek elmondásai is ezt a veszélyt hivatottak csökkenteni, hiszen „a jól megválasztott emberek”³⁹ képesek különbséget tenni az egyedi és az általános között. Diderot azt tanácsolja utazójának, hogy csak a többek által megerősített információt kezelje tényként, és ne habozzon annak hinni, aki csak a hivatását érintő kérdésekről nyilatkozik. Újdonság más módszertani szövegekkel szemben, hogy a vizsgálati területet nem csak a tárgykör hanem a társadalmi helyzet szerint is szélesíti, vagyis a társadalom minden rétegét meg kell kérdezni.

A *Hollandiai utazás* „Bevezetője” könnyen megtévesztheti nem beavatott olvasóját, Diderot ugyanis nem alkalmazza saját előírásait. Az elméleti összefoglalót egy olyan útleírás követi, melynek több fejezete átvételekből készült; Diderot nem frissíti a forrásokban talált információkat, nem jár személyesen utána, ha jegyzeteiben ellentmondást talál, az országnak csak kis részén jár, és csak szűk körű elittel érintkezik. A *Hollandiai utazás* a „Bevezető” tükrében inkább félbeszakadt kísérlet és nem történeti dokumentum az 1770-es évek holland viszonyairól, Diderot életművében betöltött szerepét ez azonban nem csorbítja.

Diderot és az utazás viszonyát méltatlanul hanyagolta el a szakirodalom azt tekintve, hogy a filozófus egyetlen komolyabb utazást tett élete során. Tanulmányunkban azt próbáltuk igazolni, hogy az utazást érintő, változatos formában, különböző művekben felbukkanó gondolatok lappangó rendszert alkotnak a Diderot-szövegekben. Diderot sajátos módon nyúl ebben a kérdésben a szellemi hagyományokhoz. Egyrészt visszamegy a Senecához és Montaigne-hez közeli szkeptikus áramlathoz, ez a jelenség pedig kívül áll a 18. század utazás iránti lelkesedésén. Másrészt egy elméleti szöveggel járul hozzá az utazás módszertani irodalmának felfrissítéséhez. A felfedező utak kapcsán részt vesz az „utazók meséi” körüli vitában, de nem csak vádolja a kétes forrásokat, hanem kritikai olvasatot próbál teremteni, hogy hitelesen értékelhetővé váljanak az útleírások. Az európai utazás hagyományáról elmélkedve az összefogott keretek között zajló tanulmányutat tartja követhető kulturális örökségnek.

Diderot gondolatai, az utazás kritikája két vonalon is termékennyé válik. A nagyléptékűvé váló mobilitás elítélése részét alkotja majd *A két India történetében* kidolgozott radikálisan gyarmatosítás ellenes koncepciónak. Az utazás kritikája a késői fiktív művekre is ösztönzően hat. Ha az utazás haszna megkérdőjelezhető, az utazó alakja pedig a szétforgácsolódó erő példája, a *Mindenmindegy Jakab*bal megszülethet az a regény, melynek két szereplője az elsőtől az utolsó oldalig utazik anélkül, hogy tudná, hova megy.

³⁸ Uo., 24.

³⁹ Uo., 24.